

Människor i vikingatidens Mittnorden

Föredrag vid de Mittnordiska Arkeologidagarna i Östersund 2010

FORNVÅRDAREN 32

FÖRLAG.

Begravning och rituell tradition i Norrlands inland – exemplet Fotingen

*Amanda Jönsson
Jamtli, Östersund*

Inledning

När Jamtlis arkeologer 2008 grävde ut en stenåldersboplats och två förmodade gravar i södra Jämtland fick vi en rejäl överraskning vid avtorvningen. Det visade sig att bara en av stensättningarna var en grav, som vi hade förväntat oss. Den andra bestod av flera små stenkonstruktioner med nedlagda (deponerade) horn, en sorts lämning som vi tidigare inte känner till i Jämtland. ¹⁴C-dateringar av hornen gav oss ytterligare en överraskning – de sträckte sig från folkvandringstid till tidig medeltid. På denna anläggning har människor offrat horn under minst 500 år. Någon gång, förmodligen på 700-talet, har även en grav placerats i offerplatsens närhet. Graven är av den typ som brukar kallas insjögrav eller fångstmarksgrav – en gemensam benämning på stensättningar från järnåldern i det sydsamiska områdets skogsmarker. Byn och sjön Fotingen ligger i Ljungans vattensystem, ca 5 mil från det välkända gravfältet Krankmårtenhögen från tidig järnålder, där stora mängder horn låg på gravarna. Resultaten från undersökningen i Fotingen ger möjlighet till nya tolkningar av Krankmårtenhögen och andra insjögravfält med horndepositioner.

Fotingen med omgivningar

Fotingen är namnet på både en sjö och en liten by i södra Jämtlands förfjälls-område, ca 20 km fågelvägen från södra Storsjöbygden (fig. 1). Sjön Fotingen är en del i Ljungans lopp mellan de jämtländska fjällen och Bottenhavet. Byn bebyggdes först i modern tid och den består idag till största delen av fritidshus. Omgivningarna utgörs av skogsmark och närmaste större by, Skålan, etablerades förmodligen under senmedeltiden.

Omkring sjön Fotingen finns ett tiotal kända stenåldersboplatser med

Fig. 1: Platser som omnämns i texten:
1 Fotingen, 2 Krankmårtenhögen,
3 Smalnäset. Bakgrundskarta ESRI.

skörbränd sten, avslag och annat stenmaterial, varav sex ligger vid stränderna i själva byn. Området inventerades senast på 1970-talet och det är möjligt att ytterligare boplatser och andra lämningar skulle upptäckas vid en andra inventering. Förutom stenåldersboplatserna är även en järnframställningsplats och en fångstgrop kända i byn. Det finns ingenting i närområdet som tyder på att platsen skulle ha haft en permanent bosättning med jordbruk före modern tid.

Området som undersöktes 2008 ligger på den östra av två uddar på sjöns norra sida. På den västra udden, som kallas Näsudden, ligger trestensättningar som upptäcktes vid fornminnesinventeringen 1974 (fig. 2). Läget är typiskt för insjögravar, som ofta ligger på uddar eller andra platser som står ut i det omgivande landskapet. De trestensättningarna är 4, 5 respektive 8 m i diameter, de är låga men väl synliga i den magra torven.

På den östra udden registrerades endast en mindre boplatssyta vid inventeringen på 1970-talet. Då Länsstyrelsen i Jämtlands län 2007 utförde en kon-

Fig. 2: Jamtlis Anna Hansen står mitt i en av tre undersökta insjögravar på Näsudden, bara 250 meter från utgrävningsplatsen. Näsuddens gravar är runda stensättningar med 4–8 meters diameter. Foto: Ove Hemmendorff.

troll på platsen, i samband med ett planerat fritidshusbygge, upptäckte man att stenåldersboplaten fortsatte över udden. På den aktuella tomten påträffades också två förmodade stensättningar som var mindre och otydligare än de som tidigare var kända på Näsudden. Eftersom schaktarbeten redan hade påbörjats på platsen beslutade Länsstyrelsen att en arkeologisk undersökning av lämningarna var nödvändig.

Mesolitisk stenåldersboplat

Boplatstyten har förmodligen tidigare sträckt sig över hela udden, men fritidshusbyggen gör att avgränsningen är svår att bedöma. Norr om den undersökta ytan har en djup nedgrävning gjorts för att ge plats åt ett båthus. En väg från mitten av 1900-talet har gått genom tomten och nedför erosionshaket, därmed är boplaten till stora delar förstörd (fig. 3). Vid undersökningen påträffades bland annat två kokgropar, varav en faktiskt låg precis under en av de små stenkonstruktionerna på offerplatsen (A6, fig. 3). Mellan de två anläggningarna var ett tunt lager opåverkad blekjord, vilket visar på att det rör sig om en slump att lämningarna låg på samma plats. Kol från botten av

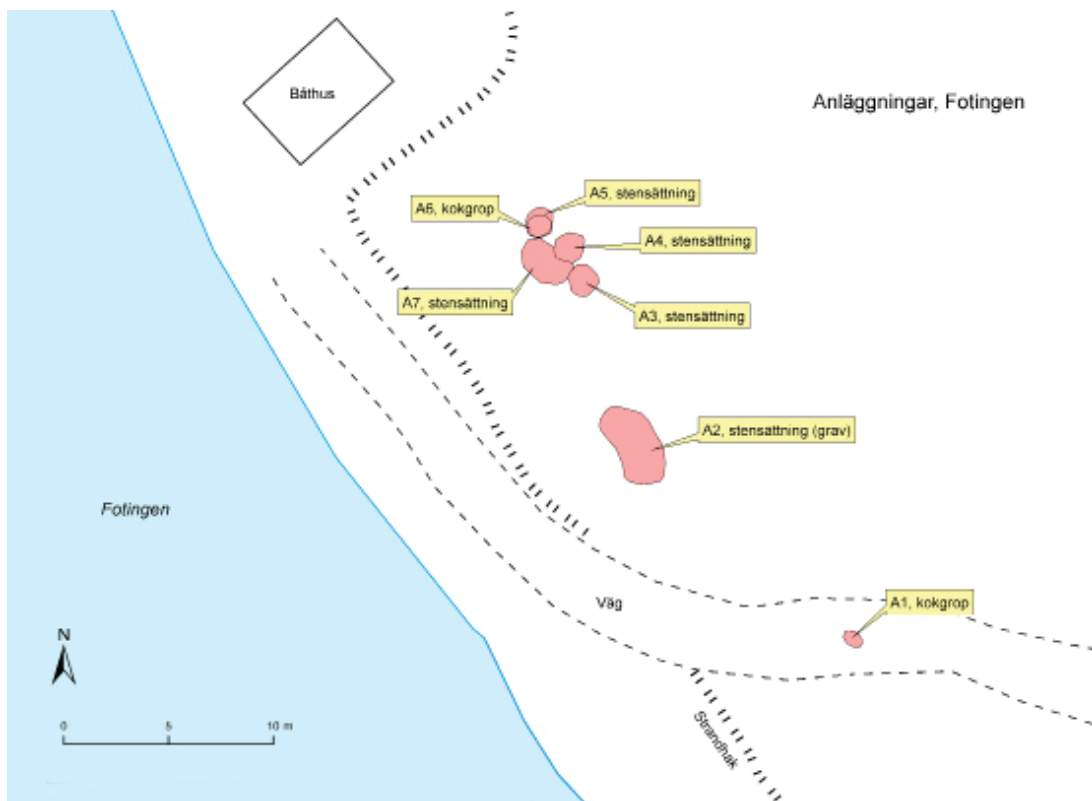

Fig. 3: Det aktuella strandområdet vid Fotingen har använts under olika tider. Här påträffades en offerplats som har använts från folkvandringstid till tidig medeltid. Här fanns också en insjögrav från vendeltid (den rosa ytan i mitten). Över hela ytan fanns spår av en mesolitisk stenåldersboplats med kokgropar.

kokgropen daterades till omkring 5 600 f Kr (tabell 1). Dateringen stämmer väl överens med den bild som fyndmaterialet ger, bland annat inkluderar det en del av ett mikrospån samt en skrapa i flinta, flera skrapor i kvarts och spån i kvartsit.

Grav från vendeltid

Den undersökta graven var till formen typisk för insjögravar från den senare delen av järnåldern och bestod av en relativt liten och flack stensättning, oval och ca 3x1,6 m stor (fig. 4). Den låg i en svag sluttning nära erosionshaket och har förmodligen blivit störd av rotvältor, då formen var oregelbunden och det fanns en grop i anläggningens västra del. Både fyndmaterial och stenar var utspridda, vilket eventuellt skulle kunna tyda på att graven har blivit plundrad. Gravgåvorna är precis vad vi hade förväntat oss att finna i en grav av den här typen. Tre järnföremål påträffades: en välbevarad pilspets (fig. 5), en järnten med tånge samt en del av ett föremål som förmodligen är ett eldstål. Ett flertal fragment av bränd eldslagningsflinta hittades också, liksom kamfragment. Fyndmaterialet från graven är alltså inte särskilt stort, men det

Fig. 4: Stensättningen till insjögraven (A2) sedan torven lyfts av. I bakgrunden pågår undersökningen av den stenåldersboplats som graven och offerplatsen vilade på.

Fig. 5: En välbevarad pilspets fanns bland gravgåvorna i insjögraven. Spetsen är ryggad på den hitåt vända sidan och platt på den andra.

brukar det inte heller vara i insjögravar. Kanske har plundring av gravarna varit omfattande, kanske har människorna inte gett fler gravgåvor till de döda.

Gravgömman i gravens mitt innehöll brända ben som var fragmenterade i hög grad, kamfragment, kol och sot. Det verkar dock inte som om gravbålet har legat på platsen. Graven är svår att datera mer precist utifrån fynden, särskilt som vi inte har hittat någon direkt parallell till den påträffade pilspetsen. Kol från gravgömman (en tallkvist som bör ha relativt låg egenålder) har dock ^{14}C -daterats till 650–780 e Kr (tabell 1, fig. 12). Gravläggningen skedde alltså med största sannolikhet under vendeltid eller tidig vikingatid.

En osteologisk analys av de brända benen har utförts av Adam Boëthius vid Lunds universitet (Boëthius 2010). Benen var mycket fragmenterade, vilket försvårade analysen avsevärt. Sammanlagt sju fragment kunde identifieras och dessa bestämdes som ben från hund och hund/räv. Hunden bedöms vara ungefär lika stor som en nutida släthårig terrier, det är alltså en relativt liten hund. I Storsjö Kapell, ca 5 mil från Fotingen, har två hundar påträffats i gravar från yngre järnåldern (Magnell 2006). Även dessa hundar var små, om än något större än hunden i Fotingen. Det verkar som att små, smidiga jakthundar användes i området under den här tiden och att det var vanligt att ge hundar som gravgåva. Inga människoben kunde identifieras och vi vet alltså inte om graven tillhör en man eller en kvinna eller personens ålder. Kanske är förklaringen att fragmenteringen av människobenen av någon anledning har varit större än av hundbenen. Det är också möjligt att graven är en kenotaf, det vill säga en symbolisk grav, där hunden och de övriga gravgåvorna har bränts på ett gravbål trots att den dödes kropp saknades.

På den del av boplatsytan som var störd både av den äldre vägen och av nya schaktarbeten, ca 15 m från graven, påträffades också en pilspets i järn. Förmodligen har den flyttats från sin ursprungliga kontext. Det är svårt att avgöra om spetsen kanske har legat i den kända graven, om ytterligare en grav kan ha funnits på platsen men förstörts, eller om det finns någon annan förklaring. Spetsen är mycket lik ett lösfynd från Helagsfjällen, ca 85 km väster om Fotingen. På platsen där lösfyndet gjordes var också en möjlig offerplats (RAÄ Storsjö 275:2), bestående av ett stort stenblock med en spricka, i vilken det låg två ben.

Stenkonstruktioner med horndepositioner

Då vi först karterade de två förmodade stensättningarna i Fotingen, i samband med förundersökningen, var vi lite osäkra över utbredningen hos en av dem. Den var varken rund eller oval och tycktes vara mycket oregelbunden. Förklaringen till detta kom när vi började torva av ytan. Det visade sig att det inte alls rörde sig om en stensättning av samma typ som den första, utan att anläggningen istället bestod av ett komplex med flera små stenkonstruktioner intill varandra (fig. 6, 7, 8). Tre av dessa hade en tydlig avgränsning, de var närmast runda och omkring 1,4 meter i diameter. Ett antal stenar i komplexets sydvästra del har förmodligen tidigare utgjort ytterligare en eller två liknande anläggningar som kan ha störts av till exempel rotvältor.

När vi började rensa fram de små anläggningarna framkom nästan genast horn delar under torven. Några var obrända men vittrade och några depositioner bestod av samlingar med svedda hornfragment samt inslag av kol och sot. Våra tankar gick såklart till horndepositionerna på insjögravfält såsom

Fig. 6: Offren av horn hittades i anslutning till dessa små runda stenkonstruktioner. Hornen låg ytligt, både på och intill anläggningarna.

Fig. 7: Lars-Inge Lööv preparerar fram horn på en av de små stenkonstruktionerna (A3) på offerplatsen. I de mörkare områdena framför honom är obrända horn och mörkfärgad jord.

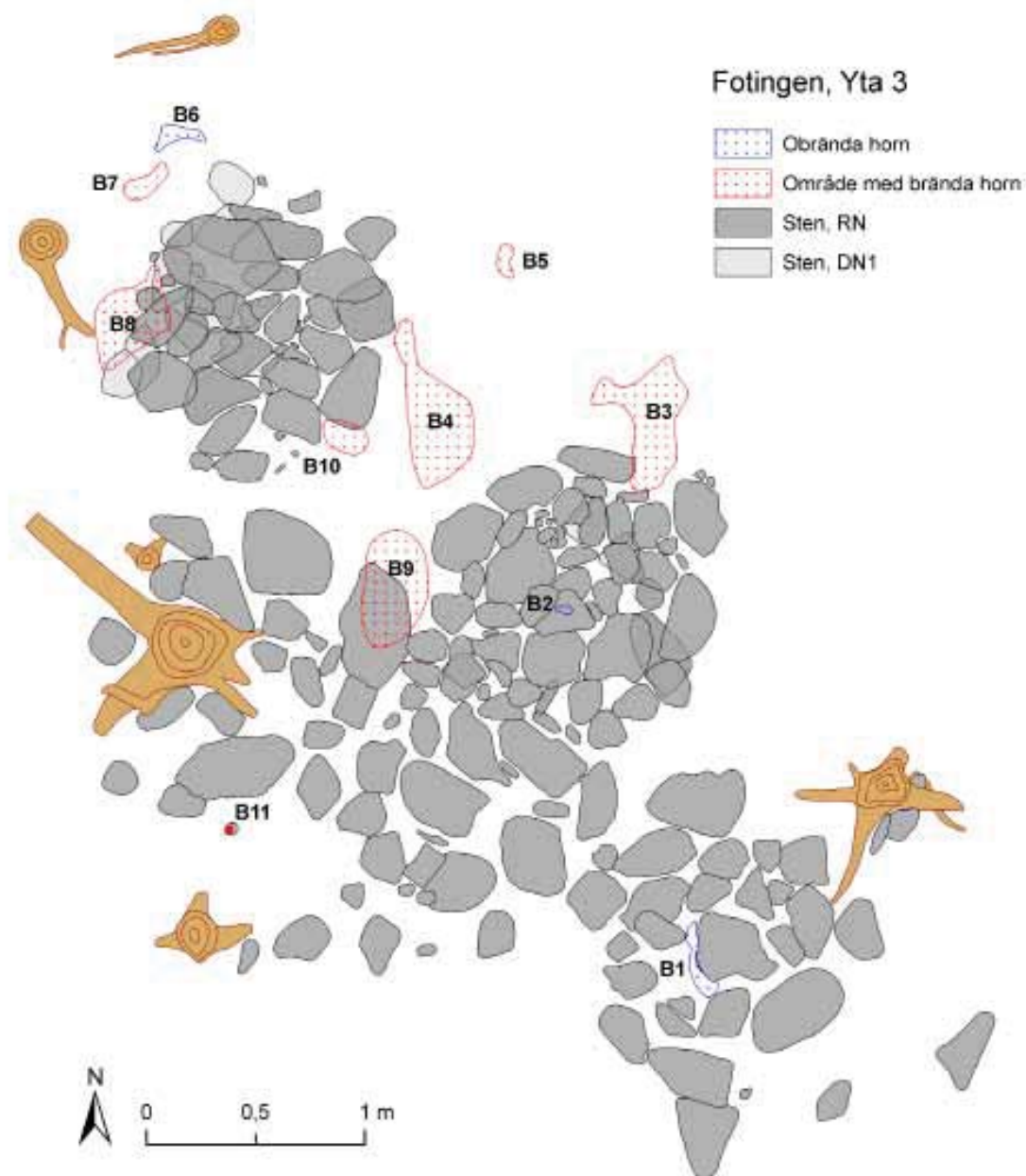

Fig. 8: Ritning över horndepositionernas förhållande till stenkonstruktionerna på offerplatsen. Horndepositionernas nummer kan jämföras med ¹⁴C-dateringarna i tabell 1.

Krankmårtenhögen. Det finns dock inga gravgömmor eller annat som tyder på att anläggningarna skulle vara gravar och vi känner inte heller till några insjögravar i deras storlek. Inga metallföremål påträffades på den undersökta ytan, men vi fann boplatsmaterial från den mesolitiska stenåldersboplatsen i form av spån, avslag, skörbränd sten och brända ben. Som tidigare nämnts låg också en kokgrop direkt under en av stenkonstruktionerna (fig. 3).

Det är möjligt att ytterligare horn har legat på den undersökta ytan, men att dessa har brutits ned av tafonomiska processer (Boëthius 2010:4). På och omkring stenkonstruktionerna fanns flera fläckar med ett brunt jordlager

Fig. 9: En av hornbitarna kom från kronhjort. Den vänsta halvan är en del av själva hornet, medan den högra halvan är ett stycke av skallbenet, som hornet sitter fast i. Foto A. Boëthius 2010.

som kan ha uppkommit av förmultnat organiskt material. Ett liknande brunt jordlager fanns runt ett av de obrända hornen (B6, fig. 8). Det är möjligt att lagren består av ytterligare, förmultnade horn, men det kan också vara så att hornen har deponerats tillsammans med annat organiskt material såsom skinn.

Vid undersökningen av stenkonstruktionerna påträffades både rester av obrända horn och små samlingar med horn som hade bränts och sedan krossats (fig. 9, 10). Det fanns totalt 10 depositioner, samt en ensam bit bränt horn som förmodligen har flyttats från ursprunglig plats. De brända hornen förekom endast i den norra delen av komplexet, medan obrända horn låg på tre ställen i anslutning till de tre tydliga stenkonstruktionerna (fig. 8).

Horn från älg och kronhjort

Den osteologiska analysen visade att tre av de obrända hornbitar som påträffades vid undersökningen kommer från älg och en från kronhjort (Boëthius 2010). Det senare är relativt ovanligt i osteologiskt material från Norrland, men förekommer i de södra delarna. Ett av älghornen samt hornet från kronhjort bestod av delar av djurets pannben, med skallfasta horn (fig. 9). Eftersom hornen var färdigbildade, vilket hos bägge djuren sker på sensommaren, ger detta en indikation på att djuren har slaktats under höst eller tidig vinter, innan tjurarna fäller sina horn.

Endast en liten del av de brända hornfragmenten, som var mellan 1–6 cm stora, kunde identifieras och det rörde sig då om älghorn. Även de resterande fragmenten kommer från horn av hjortdjur, sannolikt älg då de uppvisar samma struktur och färg som de identifierade bitarna. Ytan är för skrovlig för att

Fig. 10: De brända och krossade hornfragmenten från horndepositionen B3 var 1-6 cm stora och brunsvarta till färgen. Foto A. Boëthius 2010.

kunna vara renhorn. Den brunsvarta färgen och konsistensen på fragmenten visar att hornen inte har utsatts för någon större hetta, utan att de har bränts tillräckligt länge för att de skulle bli lätta att slå sönder. Experiment med att bränna älghorn visar att hornen inte kan ha sönderfallit av sig själva, utan att de sannolikt har krossats avsiktligt före deponeringen (Boëthius 2010:4-5).

Sju hornbitar har daterats med ^{14}C -metoden, med häpnadsväckande resultat (tabell 1, fig. 12). Det visade sig att deponeringarna kan delas in i två tydliga faser, där de obrända hornen dateras mellan 400-talet och mitten av 600-talet och de brända dateras mellan mitten av 600-talet och början av 1200-talet. Dateringarna har givetvis en viss osäkerhetsmarginal, men det är troligt att en kontinuitet i brukandet av platsen har existerat åtminstone från slutet av 500-talet till början av 1000-talet – dvs. under minst 500 år. Den grav som ligger ca 10 m från komplexet har tillkommit i mitten av denna period.

Vi har alltså dateringar från de flesta av horndepositionerna, men frågan är om dessa även daterar anläggningen med de små stenkonstruktionerna. Endast ett av hornen, en del av ett älghorn med dateringen 570-660 e Kr, återfanns under stenarna i en anläggning (B2, se fig. 8). Detta skulle kunna ses som en indikation på att hornet har placerats där i samband med att man byggde anläggningen, men det är också möjligt att man helt enkelt har lyft på stenarna och placerat hornet under. I ett fall (B8, fig. 8) verkar de brända hornfragmenten ha grävts ned bredvid stenkonstruktionen. Horn från samlingen daterades till 1030-1230 e Kr, vilket är den senaste av dateringarna. Det är mindre troligt att anläggningen byggdes i samband med denna sena deposition. Förmodligen anlades hela komplexet vid ett eller flera tillfällen i samband med att man först deponerade horn på platsen.

Tolkningar

Järnålderslämningarna i Fotingen kan tyckas oansenliga – varken udden, gravnen eller komplexet med stenkonstruktioner är särskilt monumentala. Ändå har människor återvänt till platsen under minst 500 år. Till samma kontext hör också gravarna på den närliggande Näsudden. Dessa är större och har en mer framträdande position i landskapet och kanske hade de en större betydelse för järnålderns människor. Innan en undersökning av gravarna sker känner vi inte till lämningarnas tidsmässiga förhållande till varandra – kanske är gravarna på Näsudden till och med äldre än de undersökta anläggningarna. Än så länge är stenkonstruktionerna i Fotingen en unik lämning, både till formen och sett till den långa kontinuiteten med horndepositioner. Med största sannolikhet finns det fler liknande anläggningar från järnåldern, men de är mycket svåra att identifiera utan en arkeologisk undersökning.

Jag tolkar komplexet av stencirklar med horndepositioner som en offerplats. Det finns givetvis andra möjliga tolkningar. En sådan är att det rör sig om en eller flera kenotafer. Flera saker talar dock emot denna tolkning, även om den inte kan uteslutas helt. Lämningen är till formen unik – mig veterligen finns det inga kända gravar i området som liknar den, vilket vanligen är fallet när det gäller kenotafer. Det finns inte heller några gravgåvor på platsen, utom då möjligen de obrända hornen som kan ha placerats där då stenkonstruktionen anlades. Även om lämningen ursprungligen skulle ha varit en kenotaf, så har den funktionen förmodligen försvunnit under de århundraden som horndepositionerna har fortgått.

Vid första anblick uppvisar de små stenkonstruktionerna en viss likhet med härdar. Det finns dock inget som tyder på att man någon gång skulle ha eldat på dem – stenarna är inte eldpåverkade och det finns inga spår av kol eller sot på eller under anläggningarna. Vi känner inte till var eldningen av de svedda och krossade hornen har skett och inga eldstäder från järnåldern påträffades i undersökningsområdet. Möjligen har behandlingen av hornen skett på en annan plats, för att sedan föras till offerplatsen och i vissa fall nedgrävas.

Inom samisk kultur har man i historisk tid offrat både horn och ben från ren på speciella offerplatser, men det är inte känt hur gammal denna tradition är (Zachrisson 1997:199). Camilla Olofsson har pekat på likheter mellan lämningarna i Fotingen och den typ av offerplats som kallas tsikku. Detta var en privat offerplats, där benen och ibland köttet från en ren grävdes ned för god renlycka och en liten stenkonstruktion byggdes ovanför (Olofsson 2009: 54–56). En tsikku användes bara en gång, medan offerplatsen i Fotingen nyttjades upprepade gånger under en lång tid. Med tanke på hur få depositioner som faktiskt har skett under denna långa period kan man dock inte ha offrat

på platsen särskilt ofta – kanske inte mer än en gång per generation. Ändå har traditionen levt vidare.

På 600-talet skedde en förändring i hur deponeringen utfördes. Människorna började då bränna och krossa hornen istället för att placera dem hela på stenkonstruktionerna. Vad detta hade sin grund i är givetvis svårt att säga, men förändringen i tradition var inte tillräckligt stor för att man skulle överge själva platsen. Det var också fortfarande enbart horn som offerades. I historiska källor kring samiskt offerskick i senare tid uppges ofta att benen inte fick förstöras. Destruktion av benen var dock vanligt i till exempel ren- och björngravar, framför allt under järnåldern (Schanche 2000:274, Olofsson 2009: 57–58). I övrigt finns inte några större likheter mellan Fotingen och samiska djurgravar, men detta element av destruktion kan vara en gemensam nämnare.

Idag känner vi till få samiska offerplatser i Jämtlands län och ännu färre som är daterade, något som delvis kan bero på ofullständig inventering i fjällområdena. Det finns uppgifter om offerplatser i Härjedalen, men inga säkra lämningar har kunnat registreras i fornminnesregistret. I Sör-Tröndelag finns dock en plats som är intressant för Fotingen, Finntjønnan i Budalsfjella. Där är två anläggningar, dels en offerplats som enligt historiska källor nyttjades in i modern tid och dels, inte långt därifrån, två ringformade vallar som först tolkades som kåtatomter. Vid en utgrävning av en vall framkom dock att så inte var fallet. Vallen var ca 6 m i diameter och bestod av en stenkonstruktion med ett jordtäck. I kanten på vallen, under jorden, var horndepositioner från ren eller älg. Ett horn har daterats till ca 720–890 e Kr (Pareli 1991). Offerplatsen i Fotingen är förmodligen flera hundra år äldre än den i Finntjønnan, men det verkar som om de två platserna under en tid har nyttjats ungefär samtidigt och på liknande sätt. Det är dock svårt att dra några slutsatser utifrån ett så litet material. Istället finns de närmaste parallellerna till Fotingen hos hornoffer på insjögravar.

Insjögravar och etnicitet

1979 publicerade Klas-Göran Selinge avhandlingen *Agrarian settlements and hunting grounds: a study of the prehistoric culture systems in a north Swedish river valley*. Hans arbete och dess titel representerar en syn på mellannorrland som har fått ett stort genomslag. Det är uppfattningen att människorna som levde i området under järnåldern kan delas in i två grupper: de som brukade jorden och de som inte gjorde det. Senare har grupperna ofta attribuerats germansk respektive samisk etnicitet. Detta synsätt har givetvis problematiserats genom åren (till exempel Welinder 2008), men det lever fortfarande kvar och är svårt att bli kvitt. Inte minst gäller det insjögravar.

Förekomsten av så kallade insjögravar koncentreras till Jämtland, Härjedalen och Dalarna. Dessa gravar ligger i skogsland eller förfjällsområde, oftast strandnära, och utanför odlingsbygd. Beteckningen fångstmarksgravar har föreslagits som ett gemensamt namn för insjögravar och liknande gravar i fjällen samt i motsvarande område i östra Norge (Gollwitzer 1997). Flera olika sorters gravskick från hela järnåldern har sammanförts under namnet insjögravar. Det som har definierat gravarna är framför allt vad de inte är, det vill säga gårdsnära gravhögar i en agrar ekonomi som den i Storsjöbygden eller vid kusterna. De första insjögravfälten härrör från förromersk järnålder och den yngsta undersökta graven är en stensättning vid Vikarsjön i Härjedalen som dateras till 1200-talet. Hos de få insjögravar som är daterade kan vi se att gravar från äldre järnålder ofta ingår i större gravfält. De hade varierande form med flera olika konstruktionsdetaljer såsom gravklot och resta stenar, något som påminner om samtida gravskick i till exempel Mälardalen (Baudou 1987:13–14, Welinder 2008:34). Insjögravar från yngre järnålder utgörs ofta av låga, fyllda stensättningar, vanligen runda eller ovala. Under vikingatid och tidig medeltid är ensamliggande insjögravar vanligast och de få gravfälten består i regel av färre än 10 gravar. Dessa tidsbestämda generaliseringar till trots finns det en stor variation i gravskicket – till exempel förekommer högggravar på typiska insjögravslokaler under yngre järnålder.

Insjögravarna har länge varit omdiskuterade inom norrländsk arkeologi och frågorna har till stor del handlat om huruvida gravarna hör samman med den expansiva bondekulturen (Hvarfner 1957, Stedingk & Baudou 2006) eller om en inhemsk fångstbefolkning i området har tillägnat sig delar av bondekulturens gravskick (Seling 1979, Ambrosiani m fl 1984, Sundström 1989). I förlängningen har diskussionen även kommit att handla om insjögravarnas etniska tillhörighet – om de gjordes av samer (Zachrisson 1987, 1997, Fossum 2006) eller germaner (Seling 1979, Baudou 1987). I denna diskussion har förekomsten av horndepositioner på insjögravar spelat en stor roll, då de ofta har tolkats som en indikation på att lämningarna är samiska (till exempel Zachrisson 1997: 197–199).

Den problematik som uppstår när man delar in förhistoriska lämningar utifrån etnisk dualism har bland annat diskuterats av Hans Bolin. Han motsätter sig tolkningen att högggravar och insjögravar skulle ha fungerat som etniska markörer för två olika folkgrupper, då gravmaterialet är mycket variationsrikt och människornas olika nätverk och sociala relationer var mer komplexa än så. Bolin påpekar också att individers och familjers individuella traditioner och önskemål kan ha spelat en stor roll för hur och var en begravning skedde (Bolin 2001:22–23). Stig Welinder (2008) menar att kristnandet på 1000-talet var den viktigaste faktorn för processen mot etnisk dualism i

Fig. 11: Hornoffer har tidigare hittats på Krankmårtenhögen, som ligger cirka 5 mil uppströms Ljungan från Fotingen räknat. Bilden visar insjögravfältet efter restaurering. Foto: Göran Rosander, Jamtli bildarkiv.

Jämtland, men att situationsbestämd etnicitet var relevant från 400-talet då en germansk livsstil växte fram i Storsjöbygden i centrala Jämtland. Flera olika grupper av människor kom därefter att markera sin grupptillhörighet på många olika sätt och gravskick och offertraditioner var bara några av många sådana markörer.

Gravfält med horndepositioner

Gravfältet Krankmårtenhögen (fig. 11), som undersöktes på 1960-talet i samband med vattenkraftsutbyggnaden av Ljungan, är det mest kända exemplet på ett insjögravfält med horndepositioner. Gravarna dateras till förromersk järnålder och utgörs av företrädesvis triangulära stensättningar, ofta med gravklot och resta stenar (Ambrosiani m fl 1984). I de 30 gravarna påträffades 25 gravgömmor där både kvinnor, män och barn begravts. I flera fall låg de brända människobenen tillsammans med rester av små askar av trä eller näver

som tätats med harts. Hartstätningarna ^{14}C -daterades på 1980-talet (tabell 1, fig. 12). Eftersom inga gravgåvor påträffades är det hartstätningarna som har gett dateringen av gravfältet till förromersk järnålder (mer om dateringarna nedan). Att ett så gammalt gravfält låg djupt inne i Härjedalens förfjällsområde var en sensation i sig, men ännu mer häpnadsväckande var de ”drivor” med horn och kranier från älg och ren som låg på 14 av gravarna – ben från totalt minst 40 älgar och 20 renar identifierades. Även enstaka ben av får/get samt björn påträffades. På sex av gravarna återfanns också mindre samlingar med svedda hornfragment, liknande de brända hornen i Fotingen (Ambrosiani m fl 1984).

Krankmårtenhögen nämns ofta i samma mening som ytterligare ett gravfält som undersöktes i samband med vattenkraftsutbyggnaden, på en udde kallad Smalnäset. De två gravfälten är ungefär lika gamla (även här daterades hartstätningar på 1980-talet) och det finns många likheter, till exempel gravarnas utformning med tresidiga och runda stensättningar samt avsaknaden av gravgåvor (undantaget en kam som dateras till omkring år 100 e Kr (Ambrosiani m fl 1984:56)). Smalnäset, som numera är överdämt, ligger vid sjön Lossen i Ljusnans vattensystem och undersöktes på 1950-talet. På näset fanns 34 gravar varav 16 innehöll gravgömmor med brända människoben (ibid. s. 24). Vid undersökningen påträffades inga obrända horn- eller kraniedelar liknande dem som förekom i så stor mängd på gravarna på Krankmårtenhögen. Horndepositioner förekom istället i form av två samlingar med delvis förbrända hornfragment, mellan 1–6 cm stora. Den ena samlingen innehöll närmare 3 kg hornrester, varav några identifierades som horn från älg och ren (ibid. s. 22).

Det finns fler exempel på insjögravar och gravfält med horndepositioner i både norr och söder. Vid en stensättning från folkvandringstid eller vendeltid vid Abelvattnet i södra Lapplandsfjällen förekom rikligt med renhorn vid gravens kantkedja. Ytterligare en stensättning vid det närliggande Gräsvattnet innehöll renhorn i fyllningen, men varken graven eller hornen är daterade (Norrman 1969:228ff). Dessa två stensättningar tillhör de allra nordligaste av de gravar som brukar kallas insjögravar. Vid undersökningen av ett gravfält på Halvfariudden vid Övre Grundsjön i Härjedalen framkom obrända horn i och omkring gravarna. Ett renhorn daterades till folkvandringstid eller vendeltid, men man känner inte till gravarnas ålder – även om det har antagits att renhornet och graven är samtida (Bolin 2001). Horndepositioner förekommer även vid insjögravar längre söderut, till exempel på det folkvandringstida gravfältet Hästnäset utanför Transtrand i västra Dalarna. Där påträffades ”talrika” brända horn- och benfragment från älg samt brända hästtänder i anslutning till en av gravarna (Serning 1966:254).

Lokal	Anläggnings-nummer	Daterings-material	Datering BP	Kalibrerad datering	Provnummer
Fotingen	A2	Kol (tallkvist)	1310+/-40	650-780 e Kr	Beta-270199
Fotingen	A6	Kol (tall)	6740+/-50	5720-5550 f Kr	Beta-270200
Fotingen	B1	Horn	1440+/-40	420-610 e Kr	Beta-271261
Fotingen	B2	Horn	1330+/-40	570-660 e Kr	Beta-271262
Fotingen	B3	Bränt horn	1250+/-40	660-780 e Kr	Beta-271263
Fotingen	B4	Bränt horn	1080+/-40	780-1000 e Kr	Beta-271264
Fotingen	B6	Horn	1440+/-40	440-640 e Kr	Beta-271265
Fotingen	B8	Bränt horn	850+/-40	1030-1230 e Kr	Beta-271266
Fotingen	B9	Bränt horn	1210+/-40	670-880 e Kr	Beta-271267
Krankmårtenhögen	A1	Harts	1915+/-120	200 f Kr-390 e Kr	ST 1384
Krankmårtenhögen	A1	Harts	1855+/-160	210 f Kr-540 e Kr	ST 1842
Krankmårtenhögen	A1	Horn	1675+/-100	130-580 e Kr	ST 3621
Krankmårtenhögen	A1	Horn	1740+/-100	80-540 e Kr	ST 3622
Krankmårtenhögen	A1	Horn	1805+/-100	40 f Kr-430 e Kr	ST 3623
Krankmårtenhögen	A1	Horn	1865+/-100	90 f Kr-400 e Kr	ST 3624
Krankmårtenhögen	A3	Harts	2245+/-100	550-40 f Kr	ST 1843
Krankmårtenhögen	A4	Harts	2330+/-70	590-200 f Kr	ST 1844
Krankmårtenhögen	A10 (gravgömma)	Kol	2130+/-90	390 f Kr-20 e Kr	ST 1836
Krankmårtenhögen	A10 (hornsamling)	Kol	1010+/-100	780-1220 e Kr	ST 3602
Krankmårtenhögen	A37	Harts	2110+/-70	360 f Kr-20 e Kr	ST 1845
Krankmårtenhögen	A52 (hård)	Kol	1555+/-100	260-660 e Kr	ST 1835
Smalnäset	A3	Harts	2070+/-90	360 f Kr-90 e Kr	ST 511
Smalnäset	A6	Kol	2100+/-65	360 f Kr-50 e Kr	ST 1720
Smalnäset	A12	Harts	1965+/-110	350 f Kr-330 e Kr	ST 1723
Smalnäset	A17	Harts	2060+/-75	360 f Kr-120 e Kr	ST 512
Smalnäset	A23	Trä	1875+/-90	50 f Kr-380 e Kr	ST 1725
Smalnäset	A25	Kol	2430+/-70	770-400 f Kr	ST 1726
Smalnäset	A31 (hornsamling)	Kol	1440+/-100	390-800 e Kr	ST 3608

Tabell 1: Sammanställning av ¹⁴C dateringar från Fotingen, Krankmårtenhögen och Smalnäset. Dateringarna har kalibrerats med två sigma i OxCal 4.1.

Dateringar av gravar och horndepositioner

Det finns alltså flera exempel på insjögravar med horndepositioner, företrädesvis gravfält från äldre järnålder, men på mycket få av dessa har både horn och gravar daterats. Därför är det svårt att sätta de två företeelserna i kronologisk relation till varandra. Krankmårtenhögen har tidigare varit det enda gravfält där så har skett, varför undersökningen i Fotingen ger värdefulla nya perspektiv på kronologin. Möjligheten att ¹⁴C-datera brända ben och horn är relativt ny och hornen på till exempel Smalnäset daterades därför inte i samband med undersökningen eller publikationen av en rapport på 1980-ta-

let. Däremot daterades kol som låg i samlingarna med brända hornfragment på både Smalnäset och Krankmårtenhögen. Resultaten av dessa dateringar har tidigare inte rönt någon större uppmärksamhet, men de blir intressanta i ljuset av kronologin från Fotingen.

Tidigt drogs slutsatsen att gravarna och hornoffren på Krankmårtenhögen var samtida – det uttrycktes till och med att ^{14}C -dateringarna bevisar att så är fallet (Iregren & Lahtiperä 1989:131). Detta får ses som en viss övertro på dateringarnas giltighet. I jämförelse med moderna dateringar är felmarginalerna mycket stora på dessa dateringar – de ligger överlag på omkring ± 100 år. Även kalibreringsverktygen har utvecklats sedan 1980-talet, då rapporten för undersökningen publicerades. För att kunna jämföra dateringarna från Krankmårtenhögen och Smalnäset med de från Fotingen har jag kalibrerat samtliga med två sigma i OxCal 4.1 (tabell 1, fig. 12).

De stora felmarginalerna till trots kan man tydligt se att de dateringar som har gjorts på harts och kol från gravgömmor på Krankmårtenhögen och Smalnäset koncentreras till förromersk järnålder. Några dateringar sträcker sig längre tillbaka än så och några längre framåt i tiden, men de dateringar som har lägst felmarginal (till exempel A10, A37 från Krankmårtenhögen samt A6, A3 och A17 från Smalnäset) ligger övervägande mellan ca 400 f Kr till år 0. Givetvis bör man ta med i beräkningen att både kol och harts kan ha en viss egenålder, men att detta skulle gälla för samtliga dateringar tycks osannolikt. Dateringarna av obrända horn från Krankmårtenhögen (markerade med lila på fig. 12) ligger inom ett intervall mellan 90 f Kr och 580 e Kr. De överlappar dateringarna av obrända horn från Fotingen, även om dessa ligger i den senare delen av intervallet.

På bägge gravfälten tillvaratogs kol från samlingar med svedda hornfragment, i anslutning till A10 på Krankmårtenhögen och A31 på Smalnäset. Komet daterades till 780–1220 e Kr respektive 390–800 e Kr. Framför allt provet från Krankmårtenhögen har en mycket stor felmarginal, men de två dateringarna sticker ändå ut betydligt från sin omgivande kontext genom att höra till yngre järnålder. Det faktum att dessa dateringar överlappar depositionerna av brända horn från Fotingen är knappast en slump. Den tydliga förändring i offerskicket som skedde i Fotingen på 600-talet, då man började bränna och krossa hornen, är sannolikt även giltig för gravfälten.

I ljuset av detta framträder en kronologi där gravarna på bägge insjögravfälten anlades under förromersk järnålder. På Krankmårtenhögen offrade man sedan obrända horn under romersk järnålder och eventuellt in i folkvandringstid. Från 600-talet och framåt offrades brända hornfragment både där och på Smalnäset. Mer precist när och hur ofta så skedde går inte att avgöra eftersom vi har så få dateringar från denna typ av horndepositioner.

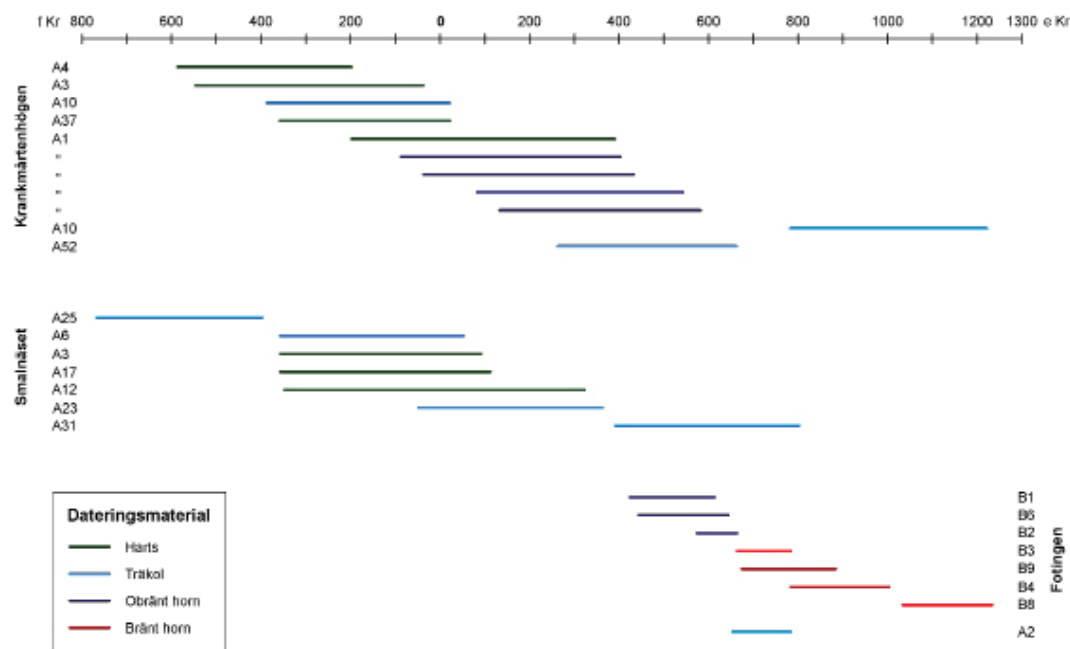

Fig. 12: När de kalibrerade 14C-dateringarna från Fotingen ställs samman med värden från Krankmårtenhögen och Smalnäset, syns att Fotingenfynden representerar en senare tidsperiod.

Offer till de döda?

Horndepositioner på gravar och gravfält från järnåldern har för det mesta antagits vara en del av begravningstraditionen – ett offer som riktades till de gravlagda familjemedlemmarna eller förfäderna. Björn Ambrosiani m fl jämför till exempel med de djur som brukade offras som gravgåvor eller som var en del av gravmåltider i samband med begravningar under framför allt yngre järnålder. De förklarar det faktum att enbart horn och kranietak påträffades på Krankmårtenhögen med att dessa delar fick symbolisera hela offerdjuret (Ambrosiani m fl 1984:60).

Henrik von Stedingk och Evert Baudou menar att traditionen har släktskap med ett gravfält från 800–200 f Kr i Odensala, Uppland, där flera gravar endast innehöll djurben från boskap. Gravoffren i Uppland och horndepositionerna i Härjedalen skulle då i grunden vara samma företeelse, där människorna i de två områdena offrade de djur som var viktigast för deras respektive ekonomier (Stedingk & Baudou 2006:187). Även Elisabeth Iregren och Pirjo Lahtiperä poängterar de offrade djurens betydelse som jaktbyte och påpekar att ett urval ur det totala jaktbytet skedde, eftersom man vid den osteologiska analysen enbart kunde påvisa kraniedelar och horn från tjurar. De konstaterar dock att djuroffren inte var förbehållna gravar för vare sig män, kvinnor eller

en viss åldersgrupp (Iregren & Lahtiperä 1989:130ff). Detta förhållande är kanske inte så märkligt om man istället utgår från att horndepositionerna har skett flera hundra år efter gravläggningarna.

Hans Bolin diskuterar horndepositionerna ur ett tidsperspektiv:

Likheterna mellan de insjögravar som innehåller fynd av ren- eller älghorn är intressant ur den synvinkeln att deponeringen av hornmaterial förefaller ha varit en del i en långvarig rituell tradition under järnålder i samband med begravning av människor. Traditionen tycks ha uppträtt redan under förromersk/romersk järnålder för att sedan sporadiskt fortsätta fram i tiden på olika platser i Norrland (Bolin 2001:17).

Horndepositioner var utan tvekan en del i en långvarig rituell tradition under järnåldern, precis som Bolin skriver. Det finns dock mycket som tyder på att denna tradition inte var kopplad till själva begravningen.

En fråga som inte har ställts tidigare är varför det inte förekommer några offer av obrända horn och kranier på Smalnäset, liknande de på Krankmårtenhögen. De två gravfälten är i övrigt mycket lika och verkar vara samtida, men om man utgår från att hornoffren var en del i en begravningsritual eller fortlöpande offer till de döda skulle det alltså här ha funnits en stor skillnad i rituell tradition på de två gravfälten. Förklaringen kan ligga i att Krankmårtenhögen var en etablerad offerplats under romersk järnålder (efter det att ingen längre begravdes där), medan Smalnäset inte var det. Människorna valde inte alltid att offra på de gamla gravfälten. Inte förrän traditionen hade förändrats från offer av hela horn och kraniedelar till offer av svedda, fragmenterade horn – vilket förmodligen skedde på 600-talet – användes Smalnäset som offerplats. Vi kan inte veta säkert om människorna då överhuvudtaget kände till eller förmodade att stenkonstruktionerna var gravar, även om det kanske bör hållas för troligt.

Jag har ovan argumenterat för att gravfältet och horndepositionerna på Krankmårtenhögen sannolikt inte är samtida. Det finns mig veterligen inte heller några andra insjögravar med säkra belegg för att horndepositioner skulle ha skett i samband med begravningen. Resultaten från Fotingen visar att offer av horn och kraniedelar skedde i en rituell tradition som ibland förlades till äldre gravplatser, ibland till för ändamålet specifika anläggningar (offerplatsen i Finntjønnen skulle kunna vara ytterligare ett exempel på det senare).

I detta sammanhang är stensättningen i Fotingen – en typisk insjögrav från yngre järnålder – intressant. Inga horndepositioner förekommer i direkt

anslutning till graven, trots att offerplatsen nyttjades både före och efter dess tillkomst. Att man valde att gravlägga en person på just denna udde tyder på att de två funktionerna – begravningsplats och offerplats – inte uteslöt varandra. De olika rituella aktiviteterna kunde utföras på samma plats. Det finns dock inte några exempel på att gravar från yngre järnålder har placerats på äldre insjögravfält som nyttjats som offerplatser under samma period.

Om hornoffren inte skedde i samband med en begravning, vilket rituellt syfte hade de då? Jag kommer inte att gå in på detta mer än att konstatera att de flesta offer som skedde i senare samisk offertradition inte var knutna till gravar eller förfäderskult – det fanns många olika skäl att offra. Camilla Olofsson (2010) ser depositionerna som ett uttryck för människornas relation till bytesdjuren. En del av hornen och kraniedelarna på Krankmårtenhögen hade medvetet skadats genom att man högg av de skallfasta hornen. Enligt Olofsson skulle detta kunna representera ett symboliskt fällande av hornen:

One suggestion is that the antlers were manually chopped off to persuade the animal person to make new antlers. The removal of the antlers can be seen as a symbolic regenerating act and the skulls without antlers as symbols of regeneration. It could be one of the actions to conduct to make the animal be reborn and willing to let itself be killed again (Olofsson 2010:109).

Någon gång mellan 1030 och 1230 e Kr skedde förmodligen den sista deponeringen av horn på offerplatsen i Fotingen. Den yngsta insjögrav som vi känner till dateras till 1200-talet. Bägge dessa företeelser tycks följaktligen upphöra under tidig medeltid – den omvälvande period då kristendomen introducerades i bondekulturen och en tydligare etnisk dualism kan uttydas i södra Norrland (Welinder 2008). Under denna period blev tamrenskötsel en allt viktigare del av det samiska samhället och människornas förhållande till de djur vars ben och horn de tidigare hade deponerat på gravfält och andra offerplatser förändrades (Olofsson 2010:110). Det är möjligt att denna förändring också påverkade offerskicket.

Många insjögravar från hela järnåldern är belägna på äldre stenåldersboplatser. Samtidigt verkar det ha funnits en tydlig separation mellan gravfälten och de samtida boplatserna (som vi vet mycket lite om). Detta har ibland tolkats som att en grupp manifesterade sin rätt att nyttja området och dess resurser genom att återknyta till det förflutna (till exempel Fossum 2006:142ff). Förutom det rituella syftet med hornoffren kan man på samma sätt se återanvändandet av de gamla gravplatserna som en liknande manifestation. Här ser vi exempel på hur människorna i flera omgångar har återanvänt samma plat-

ser: de har offerat på gravarna efter dem som levat där tidigare och i Fotingen gravlades en person vid en äldre offerplats.

Slutsats

Offerplatsen i Fotingen är än så länge en unik lämning till form och datering, men detta kommer förhoppningsvis att förändras i framtiden. De offerplatser som utgjordes av äldre gravar och gravfält har hittills varit betydligt lättare att hitta och känna igen än de som, likt stenkonstruktionerna i Fotingen, anlades i syfte att vara just en offerplats. Oftast är det inte heller möjligt att avgöra en stensättnings funktion utan undersöka den.

Det viktigaste resultatet av undersökningen i Fotingen är kanske upptäckten att hornoffer inte enbart förlades till gravar utan även till för ändamålet specifika anläggningar. Den långa kontinuiteten i rituell tradition på platsen – från folkvandringstid till tidig medeltid – är överraskande, men jag betvivlar att den är unik. Även gravfält som de vid Krankmårtenhögen och Smalnäset har sannolikt nyttjats som offerplatser under stora delar av järnåldern, med varierande intensitet under tid från plats till plats.

Slutligen: insjögravarnas etniska tillhörighet har diskuterats livligt och länge. Kanske har denna debatt kommit i vägen för ytterligare, väsentliga frågor kring de människor som anlade gravarna. Det finns mycket få kända och undersökta järnåldersboplatser i det område som brukar kallas fångstlandet i södra Norrland och Dalarna. Området har dessutom ofta betraktats som relativt homogent vad gäller både ekonomiska, kulturella och etniska uttryck. Men vi vet idag mycket lite om hur dessa människor levde, hur de bodde och om sociala strukturer i deras samhällen.

Referenser

Ambrosiani, B., Iregren, E. & Lahtiperä, P. 1984. *Gravfält i fångstmarken. Undersökningar av gravfälten på Smalnäset och Krankmårtenhögen, Härjedalen*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport 1984:6. Stockholm.

Baudou, E. 1987. Samer och germaner i det förhistoriska Norrland. En kritisk översikt över tio års forskning. I: Ramqvist, P. H. (red.) *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Vol 14, s. 24–39.

Boëthius, A. 2010. *Osteologisk analys av stensättningarna i Fotingen – Skålan 6:1, Klövsjö sn, Bergs kommun, Jämtlands län*. Reports in osteology 2010:3, Lunds universitet.

Bolin, H. 2001. Två undersökta gravfält i Norrlands inland. En diskussion kring forntida kulturtraditioner i fjällnära miljöer. I: Bolin, H. & Edenmo, R. *Projekt uppdragsarkeologi. Övre Grundsjön, Vojmsjön och Lilla Mark. Rapport över arkeologiska undersökningar*, s. 6–30. Riksantikvarieämbetet, rapport 2001:1. Stockholm.

- Fossum, B. 2006. *Förfädernas land. En arkeologisk studie av rituella lämningar i Sápmi, 300 f Kr – 1600 f Kr*. Umeå universitet, Umeå.
- Gollwitzer, M. 1997. Yngre järnålder i fjälltrakterna. I: Zachrisson, I. (red.) *Möten i Gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*, s. 27–33. Statens historiska museum. Monographs 4. Stockholm.
- Hvarfner, H. 1957. *Fångstmän och nybyggare i Ångermanälvens källområden under järnåldern*. Kultuhistoriska föreningen Murberget, Härnösand.
- Iregren, E. & Lahtiperä, P. 1989. Gravfält med djuroffer. I: Hemmendorff, O. (red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 1. *Stenålder – tidig järnålder*. Jämtlands läns museum, Östersund.
- Magnell, O. 2006. *Osteologisk analys av brandgravar från Storsjö kapell, Härjedalen*. Opublicerad rapport. Lund.
- Norrman, J. 1969. Gravarna vid Abelvattnet: med preliminär bestämning från de lapska gravarna. *Nordsvensk forntid: studies in North Swedish Archaeology*. Skytteanska samfundets handlingar 6, s. 211–236. Umeå.
- Olofsson, C. 2009. *Rituella deponeringar av djurben och horn i samiska gravkontexter*. Opublicerad uppsats i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Olofsson, C. 2010. Making New Antlers: Depositions of Animal Skulls and Antlers as a Message of Regeneration in South Sámi Grave Contexts. *Norwegian Archaeological Review*. 2010 (43):2, s. 97–114.
- Pareli, L. 1991. Spor etter samer i Budalsfjella. *By og Bygd*. Vol. 33, s. 87–98.
- Schanche, A. 2000. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok: Davi girji.
- Serning, I. 1966. *Dalarnas järnålder*. Stockholm.
- Selinge, K-G. 1979. *Agrarian Settlement and Hunting Grounds. A Study of the Prehistoric Culture Systems in a North Swedish River Valley*. Stockholm.
- von Stedingk, H. & Baudou, E. 2006. Capitalism in Central Norrland, Sweden, during the Iron Age. *Current Swedish Archaeology*. 2006(14), s. 177–198.
- Sundström, J. 1989. Järnåldersgravar i fångstlandet. I: Hemmendorff, O. (red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 1. *Stenålder – tidig järnålder*, s. 155–171. Jämtlands läns museum, Östersund.
- Sundström, J. 1997. Järnålder i fångstlandet. I: Zachrisson, I. (red.) *Möten i Gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*, s. 21–27. Statens historiska museum. Monographs 4. Stockholm.
- Welinder, S. 2008. *Jämtarna och samerna kom först*. Jamtli förlag, Östersund.
- Zachrisson, I. 1987. Arkeologi och etnicitet. Samisk kultur i mellersta Sverige ca 1–1500 e Kr. I: Ramqvist, P. H. (red.) *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Vol. 14, s. 24–39.
- Zachrisson, I. 1997. *Möten i Gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens historiska museum. Monographs 4. Stockholm.